

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2025.1.11>

I TÜRKOLOJİ QURULTAY – 100
ПЕРВЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД – 100
1ST TURKOLOGICAL CONGRESS - 100

*NİZAMİ CƏFƏROV (Azərbaycan)**

*MAHİRƏ HÜSEYNOVA (Azərbaycan)***

*AYSEL QƏRİBLİ (Azərbaycan)****

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYDA ƏLİFBA MƏSƏLƏSİ

Xülasə

Birinci Türkoloji Qurultayın müzakirə edəcəyi əsas məsələnin məhz əlifba məsələsi, yəni türk xalqlarının hansı əlifbanı qəbul edəcəkləri məsələsi olduğu irəlicədən, demək olar ki, bütün nümayəndələrə məlum idi: ərəb əlifbasından (ənənəvi variantdan) imtina ediləcək, latın əlifbası əsasında yaradılmış yeni əlifba qəbul olunacaqdı. Qurultayın Bakıda keçiril-məsinin bir səbəbi də Azərbaycan, Dağıstan və Şimali Qafqazda heç bir tərəddüdsüz artıq yeni əlifbanın işlənməsi idi.

Əski ərəb əlifbasının ənənəvi (klassik) variantda qəbulu, prinsip etibarilə, mümkün olmadığından qazax və Qazan tatar ziyalıları (Ə.Baytursun, Q.İbrahimov, Q.Şərəf və b.) onun islahının tərəfdarları kimi çıxış edir, yeni latın əlifbasına tam etimadsızlıq göstər-dilər. Müzakirələr isə belə bir qənaətə gətirdi ki, islahatçıların bu etimadsızlığı, ilk növbədə, ona görə əsassızdır ki, onların təklif etdikləri “variantlar”dan heç biri az-çox qənaətbəxş deyil. Və həmin qüsuru rus-sovet mütəxəssisləri də etiraf etdilər.

Qurultay yeni latın əlifbasına keçidi böyük səs çoxluğu ilə təsdiqləmişdir ki, bu, tarixin tələbi idi.

Açar sözlər: *Birinci Türkoloji Qurultay, türk xalqları, əlifba məsələsi.*

Birinci Türkoloji Qurultayın əsas missiyası heç şübhəsiz, türk xalqlarının yeni əlifbaya keçidini hərtərəfli əsaslandırmaq idi. “Əlifba məsələləri türk millətlərinin varlığının sosial və mənəvi şəraiti ilə əlaqədə və yazı sisteminin müəyyənləşdirilməsi proqramı” mövzusunda ilk məruzəni Moskvadan şəxsən dəvət olunmuş professor Nikolay Feofanoviç Yakovlev etmiş, onun ilk sözləri belə olmuşdur:

“Yoldaşlar! Sizin qarşınızda çıxış etmək kimi ağır və məsuliyyətli işi öhdəmə yalnız burada türk xalqlarının çoxlu nümayəndələrinin, yerlərdə mədəni quruculuğu həyata keçirən bir çox məsul işçilərin iştirakını nəzərə alaraq götürmüşəm və mən

* Azərbaycanca Atatürk Mərkəzinin direktoru, akademik. E-mail: nizamicferov@hotmail.com

** Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (ADPU) beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor. E-mail: huseynova.mahira@yandex.ru

*** Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin baş elmi işçisi, Türkologiya jurnalının məsul katibi, filologiya üzrə elmlər doktoru, dos. E-mail: aysel-qerib@hotmail.com

ümidvaram ki, bu yoldaşlar mənim səhvlərimi düzəldər, xüsusi olaraq türk xalqları ilə bağlı bir çox məsələlərdə mənim məlumatsızlığımı aradan götürərlər. Mən öz məruzəmə yalnız bu məsələnin həlli üçün material kimi baxıram. Ümumiyyətlə, mənə elə gəlir ki, biz alimlər, xüsusən də türk xalqlarına mənsub olmayanlar yalnız həll üçün əsas material təqdim edə bilərik, bu məsələni isə milli işçilərin özləri həll etməlidirlər, xüsusən də ona görə ki, bu məsələni yerlərdə həyata keçirmək onların öz öhdələrinə düşəcək”.

Türk xalqları – azərbaycanlılar, tatarlar, özbəklər, qazaxlar, qırğızlar və b. -nın sosial-mədəni vəziyyəti barədə təxmini də olsa müəyyən statistika məlumatları (şəhər əhalisinin, proletariatin, savadlıların və s. sayı) müqayisəli şəkildə təqdim edən məruzəçi həmin məlumatlara əsaslanaraq yeni əlifbaya göstərilən münasibəti aydınlaşdırarkən demişdir:

“... Fikrimizcə, biz, ilk növbədə, onu qeyd edə bilərik ki, ayrı-ayrı Şərqi xalqları arasında hər hansı bir əlifba islahatı hər bir ayrıca millətin yaşayış şəraitinin bütün obyektiv şərtləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Biz görürük ki, ən mühüm məsələlərdən birinin həlli yolundakı çətinliklər müxtəlif xalqlarda tamamilə fərqlidir. Odur ki, əlifba islahatını eyni üsullarla və hamı üçün eyni vaxtda həyata keçirmək mümkün deyil”.

Birinci nəticədən sonra o, ikinci nəticəyə keçir:

“... Əlifbanın islahatı məsələsi ən geridə qalan, şəhər əhalisi, milli mədəniyyəti yox dərəcəsində olan xalqlarla ən inkişaf etmiş, artıq milli proletariati müəyyən faiz təşkil edən xalqlarda fərqli şəkildə qoyulur”.

Üçüncü nəticə isə ondan ibarətdir ki, “inkişafın keçid mərhələsində olan xalqlar üçün xüsusilə çətinidir. Qazan tatarları ilə özbəklər məhz elə belələrinə aiddir”.

N.F.Yakovlev türklər arasında rus əlifbasına olan münasibəti kifayət qədər obyektiv şərh etmişdir:

“Rus əlifbası tarixən Şərqi xalqlarının əksəriyyəti arasında ruslaşdırma siyasətinin aparılması və missioner siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olduğundan bu cəhət ona elə bir xüsusiyyət aşılayır ki, nəticədə milli yazı yaradarkən xalqların əksəriyyəti rus əlifbasını qəbul etmir, daha əvvəllər qəbul edənlərin isə, hətta müsəlman mədəniyyətinin təsir dairəsindən kənarında olanların da bəziləri ondan imtina edirlər. Beləliklə, fikrimizcə, rus əlifbasının türk xalqları arasında geniş yayılması məsələsi sosial və mədəni münasibətlərdən asılı olacaqdır”.

Bu isə o deməkdir ki, sovet hakimiyyəti (və ideologiyası) hətta latın əlifbasına keçidin bu və ya digər dərəcədə qərarlaşdırıldığı illərdə də “rus əlifbasının türk xalqları arasında geniş yayılması məsələsi”ni unutmamış, bunun üçün sosial və mədəni münasibətlər”in qaydaya düşməsinə gözləmişdir. Ən mühüm məsələ isə heç şübhəsiz, ilk növbədə ərəb əlifbasından yaxa qurtarmaq idi ki, bu barədə “sovet missioneri” mövqeyində çıxış edən məruzəçi demişdir:

“Mənə elə gəlir ki ... ərəb əlifbasına münasibətdə tarix artıq öz işini görüb... Ərəb əlifbası müsəlman mədəniyyətinin yayıldığı hüdudlardan kənara çıxmır, müxtəlif türk xalqlarında savadın inkişaf etdirilməsi məsələsi meydana gəldikdə isə həmin məsələ heç vaxt ərəb şriftinin daxil olunması istiqamətinə ciddi şəkildə yönəldilə bilməz.

... İndi əgər sırf müsəlman xalqlarının ərazisinə nəzər salsaq (məruzəçi xəritə qarşısında danışıbmışdır – N.C., M.H., A.Q.) görürük ki, ərəb əlifbasının tarixi məqsədi bu məkanda da əraziləri bir-birinin dalınca təhvil verir”.

N.F.Yakovlev, əslində, haqlı olaraq ərəb əlifbası üzərində islahat aparılması hərəkatının geniş miqyas almasını da həmin əlifbanın türk xalqları arasında nüfuzunu itirməsinin əlaməti saymışdır. Və onu da qeyd etmişdir ki, xalqlar milli özünüdəyünə keçərkən əlifba artıq dinlə bağlılığını itirib ümumi mədəniyyət məsələsinə çevrilir.

Sonda məruzəçi türk ziyalıların, xüsusilə qazax Ə.B.Baytursunun ardıcıl məşğul olduqları əlifba quruculuğu təcrübələrindən danışıb, bu sahədə özünün hazırladığı formul barədə məlumat vermişdir.

Qurultayın onuncu iclası Ümumrusiya Şərqsünaslarının Elmi Asoşiasiyasından Moskvalı professor Lev İvanoviç Jirkovun “Əlifbanın texniki baxımdan quruluşunun əsasları” mövzusunda məruzəsi ilə başlamışdır. “Yeni Şərq”də (“Noviy Vostok”da) çıxan məqaləsini xatırladan məruzəçi demişdir ki, “mənim məqaləm bir nöqtəyə tuşlanmışdır. Əlifbaya texniki baxımdan yanaşmaq mümkündür və yanaşılmalıdır. Bu heç bir başqa nöqtəyi-nəzərin – siyasi-ictimai və i.a. mühümlüyünü istisna etmir, lakin əməyin elmi təşkil məsələlərinin belə konkret qoyulduğu bir dövrdə sırf texniki baxış da vətəndaşlıq hüququna malik olmalıdır”.

Mətləb üzərinə gələn L.İ.Jirkov latın əlifbasının “texniki baxımdan daha mükəmməl” olduğunu söyləmişdir.

Məruzəsini türkcə (azərbaycanca) oxuyub sonra onu rus dilinə tərcümə etmiş Azərbaycan Xalq Maarif Komissarının müavini Cəlil Məmməd oğlu Məmməd zadə də latın əsaslı yeni türk əlifbasının qızğın tərəfdarı kimi çıxış etmiş, yeni əlifbanın Azərbaycanda tədris işində uğurlu tətbiqi barədə danışıb, axırda demişdir:

“Güman edirəm ki, bu cəbhədə ikinci Oktyabr meydana gətirmək, fəhlə-kəndli kütlələrini əsrlərlə davam edən ərəblikdən, savadsızlıqdan azad etmək üçün Qurultay bu məsələni yalnız fəhlə-kəndli kütlələrinin mənafeyinə müvafiq araşdıracaq”.

“Ərəb və latın şrift sistemləri və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələsi” mövzusunda geniş bir məruzə edən Kazan tatarı, Pədoqoji İnstitutun müəllimi Qalimcan Şərəfoviç Şərəf sözünə belə bir mülahizə ilə başlamışdır ki, “latın şriftinin qəbulu məsələsi şrift seçimi məsələsi yox, onlarda (türk xalqlarında – N.C., M.H., A.Q.) olan şriftin əvəz edilməsi məsələsidir; mən bu halı vurğulayıram, çünki şriftin əvəz olunması məsələsi mədəni-iqtisadi və ictimai baxımdan nəhəng əhəmiyyətə malikdir, xüsusən də Türkiyə türkləri, azərbaycanlılar, Qazan tatarları, özbəklər, qazax-qırğızlar və b. kimi həm keçmişdə, həm də hazırda mühüm mədəni nailiyyətlərə malik olan xalqlar üçün”.

Məruzəçi əminliyini bildirmişdir ki, “xalq mədəni baxımından nə qədər yüksək olarsa, onun mədəni dəyərləri nə qədər çox olarsa, belə bir şrift əvəzlənməsini təkcə iqtisadi-maliyyə yox, ictimai baxımdan da həyata keçirmək bir o qədər çətin olacaq”.

Bu sahədə peşəkarlığı, zəngin təcrübəsi, işin bilavasitə içində olması heç bir şübhə doğurmayan Q.Ş.Şərəf demişdir:

“Qurultayımız üçün hazırlanan çap materiallarında, həmçinin latın şriftinin qəbuluna tərəfdar olanların bu məsələ ilə bağlı əsərlərində orfoqrafiya məsələsi həmişə şrift məsələsi ilə qarışdırılır. Bu səbəbdən də biz bu məsələlərin tamamilə fərqli olduğunu xüsusi olaraq qeyd edir və göstəririk ki, latın sistemi ilə də ingilislər və

amerikalılardakı kimi pis orfoqrafiyaya malik olmaq, yaxud ərəb sistemi ilə qazaxlar, tatarlar və başqırdlardakı kimi dəqiq fonetik orfoqrafiya əldə etmək mümkündür. Aramızda orfoqrafiyanın ərəb sistemi əsasında islahatına münasibətdə tamamilə hərəkətsiz, başqa sözlə, mühafizəkar olaraq qalan xalqlar varsa – azərbaycanlılar bu baxımdan SSRİ-də yeganə türk xalqıdır – bu heç də onlara öz orfoqrafiyalarını yaxşılaşdırmaq və islah etmək istəməmələrinə görə günahı şrift sisteminin üstünə yıxmaq hüququ vermir”.

Məruzəçi ərəb əlifbasının islahına yox, birbaşa latına keçməyə çalışan azərbaycanlıları töhmətləndirən məruzəsində mərkəzdən dəvət olunmuş rus mütəxəssisləri də tənbehsiz qoymamışdır:

“Bu, rus elminin “ərəb əlifbasının türk dilinin səslərinin çatdırılması üçün tamamilə yararsız olması çənaətinə gəldiyini bildirən bir qism leninqradlı və moskvalı rus professorlarına da aiddir”.

Ərəb əlifbası tərəfdarının onun çoxsaylı əleyhdarlarına verdiyi aşağıdakı cavab isə apardıqları polemikada hər iki tərəfin, necə deyərlər, saman çöpünə də əl atdıqlarını göstərir:

“Ərəb şriflərinin gözlər üçün zərərli olması iddiasının yalan olduğuna belə bir cəhət də dəlilətdir ki, Şərq xalqlarında hətta bütün ömrü boyu bu şriflə yazmaq və oxumaqla məşğul olanlar arasında eynək taxanlara son dərəcə az rast gəlmək olar. Bizim özümüzün tanıdığımız eynəklər isə xeyli dərəcədə rus şrift sisteminin töhfəsidir”.

Azərbaycan ziyalılarının əksər hissəsinin, xüsusilə hakimiyyəti təmsil edənlərin alovlu “latınçı” olmaları Q.Ş.Şərəfi, ümumən “islahatçılar”ı dərindən narahat etdiyinə görə əsas tənqid hədəfi olaraq Azərbaycan (və azərbaycanlılar) seçilmişdilər:

“Azərbaycan isə orfoqrafiya məsələsində olduğu kimi nəinki ərəb əlifbasının islahında özü iştirak etməyib, hətta şimaldakı soydaşlarının əziyyətli və uzun sürən zəhmətinin nəticələrindən də, demək olar ki, heç nəyi əxz etməyib. Azərbaycan latınçıları, bir tərəfdən, islah olunmuş latın şrifləril, demək olar ki, fonetik orfoqrafiyanı, digər tərəfdən isə, qədimdənqalma şəkildə olan ərəb şriflərini həm mətbəə texnikası, həm də orfoqrafiya baxımından alınma ərəb sözlərinin min il bundan əvvəlki yazılışı ilə tutuşdurularaq latın sistemini dəyişməyə hazır olduqlarını bildirdikdə bu, şimal türklərinin əksəriyyətinin nümayəndəsi olan bizlərdə yalnız təəccüb doğurur”.

Əslində, məruzəçinin bu cür, yumşaq desək, etirazları dövrün inqilabi əhval-ruhiyyəsi bir yana, elmi-texniki tələblər baxımından da, prinsip etibarilə, özünü doğrultmurdu. Azərbaycanda 1922-ci ildə yaradılmış Yeni Türk Əlifba Komitəsi Qurultaya qədər çox ciddi işlər görmüş, faktik olaraq yeni Azərbaycan əlifbasını yaradıb orta məktəblərdə tədrisin həmin əlifbada aparılmasını təmin etmişdi. Odur ki, azərbaycanlıları (və Azərbaycanı) hərəkətsizlikdə qınamaq, sadəcə haqsızlıq deyildi, həm də hərəkətin artıq hərəkətə çevrildiyini görməmək, nəzərə almamaq və onunla hesablaşmamaq idi.

Q.Ş.Şərəf müdafiə etdiyi “islahatçılıq” təmayülü qarşısında keçilməz “mənəvlər”in dayandığını gördükdə məsələni siyasi-ideoloji kontekstə keçirməkdən belə çəkinməmiş, opponentlərini demoqogiyada günahlandıraraq mübahisəni daha da qəlizləşdirmişdir:

“... Məsələyə mücərrəd yox, real yanaşırsa, ərəb sistemini saxlamaq daha yaxşıdır, çünki beynəlxalqlıq ardınca getdiyimiz halda biz nəinki ona əməli şəkildə nail olmayacağıq, hətta, əksinə, elə bir şərait yaradacağıq ki, savadsızlıqlarını latın sistemi ilə ləğv edən fəhlələr nəinki Azərbaycan mətbuatının mövcud sərəfətlərindən istifadə edə bilməyəcəklər, üstəlik öz latın əlifbaları ilə kənddən aldıqları ərəb əlifbası ilə yazılmış məktubları oxuya da bilməyəcəklər. İslahatçıların panislamçılıqda və buna bənzər digər şeylərdə suçlandırılmaları latın əlifbası tərəfdarlarını şriftin dəyişdirilməsilə yanaşı, dilin də dəyişdirilməsində latın şriftindən istifadə edərək Amerika-Avropa kapitalı ilə İttifaqa girməyə can atmaqda ittiham etməyə bərabər bir demaqogiyadır”.

Müzakirələrin bu cür motivlənməsi, başqa sözlə, əlifba-orfoqrafiya məsələsindən siyasi-ideoloji mövqe polemikalarına keçilməsi, əlbəttə, nə bu, nə də o tərəfin leyhinə deyildi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin polemikalar tədricən tərəfləri mövzudan (və mətləbdən) uzaqlaşdırıb çox ciddi münaqişələrə, qarşıdurmalara aparıb çıxarırdı ki, türklüyün düşmənləri onu səbrsizliklə gözləməkdə idilər.

Q.Ş.Şərəfin hikkəsi o dərəcədə şiddətlənmişdi ki, yeni əlifba hərəkətinin ağsaq-qalı, iclasın sədri Səməd Ağamalıoğlunu sosialist inqilabının rəhbəri Leninə yeni əlifbaya kəndlilərin münasibəti ilə bağlı yalan məlumat verməkdə suçlamışdı.

Kazanlı müəllim İbad Alparovun tatarca məruzəsindən sonra Təşkilat Komitəsinin üzvü, Moskvadan gəlmiş qazax jurnalist Nazir Türyaqulov əlavə məruzəsində bildirmişdir ki, “Qurultayda köhnə ərəb əlifbasının lehinə bir dənə də olsun səs ucalmadı və əgər bütün natiqlər və məruzəçilər bu məsələnin üstündən sükutla keçirdilsə, deməli, bunu o mənada başa düşmək lazımdır ki, köhnə ərəb yazısı, əski ərəb əlifbası tarix tərəfindən məhkum edilib, birdəfəlik və həmişəlik rədd olunub”.

Ərəb əlifbası üzərində aparılan islahat cəhdlərinə gəldikdə isə məruzəçi onların həm müxtəlif istiqamətlərdə aparıldığını, həm də heç bir əməli nəticə vermədiyini göstərmiş, Qazan tatar və qazax “islahatçılar”ının apardıqları əlifba-yazı islahatlarından konkret nümunələr gətirərək onların uğursuzluqlarını əyani şəkildə nümayiş etdirmişdir.

Q.Ş.Şərəflə İ.Alparovun mövqelərinə kəskin tənqidi münasibət ifadə edən N.Türyaqulov demişdir:

“... Tatar müəllimləri və gəncləri 1923-cü ildə Moskvada rəhbər kimi aramızda iştirak edən yoldaşların, o cümlədən tatar nümayəndə heyətinin sədri Q.İbrahimovun iştirak etdikləri konfrans keçiriblər. Onun məruzəsi əsasında latın əlifbasının ərəb əlifbası üzərində üstünlüyü bütün cəhətlərdən təsdiq olundu və tatar müəllimlərinin latın əlifbasını prinsiplial şəkildə qəbul etdikləri barədə qətnamə qəbul olundu. Ola bilər o vaxt yoldaş İbrahimovun xəttinə orada çıxış edən yoldaş Nərimanov təsir göstərmişdir. Mən bunu ona “ərəbpərəstlər” qarşısında bəraət qazandırmaq üçün deyirəm”.

Sonra isə o, Q.Ş.Şərəfin latın əlifbasını öyrənmiş fəhlələrin kənddəki valideynlərindən aldıqları ərəb əlifbası ilə yazılmış məktubları oxuya bilməyəcəkləri barədəki “ironiya”sına cavab vermişdir:

“... Hər hansı halda, yoldaş Qalimcan Şərəfin xatırlatdığı kəndliləri arasında mədəni-maarif işi ilə, demək olar ki, hər gün əməli şəkildə məşğul olan tatar müəllimləri və tatar gəncləri, həmin o mədəniyyət xadimləri, bu cəbhənin sırası

döyüşçüləri öz qətnamələrilə latinləşmə işinə müsbət münasibətlərini kifayət qədər aydın və birmənalı şəkildə bildirmişlər”.

Və məruzəçi sonra Qurultay nümayəndələrinin nəzərinə çatdırmışdır ki, “məsələnin buradakı qoyuluşunun xarakterinə gəldikdə isə, mən bu məsələyə yalnız prinsipial tərəfdən yanaşmağa, məsələmizə birbaşa aidiyyəti olmayan, bütün problemin anlaşılmasını dolaşdıran və qaranlıqlaşdıran, Qalimcan Şərəflə Alparovun və b. opponentlərimin, təəssüf ki, tamamilə yersiz olaraq toxunduqları məqamlara toxunmamağa çalışmışam”.

Rostovdan gəlmiş qaraçay Umar Çaşuyeviç Aliyev Qafqazda latın əlifbasına keçidin vəziyyəti barədə danışaraq demişdir:

“Latınlaşmanın əleyhdarları olan ərəbpərəstlərin (klerikallar və mühafizəkar əhval-ruhiyyəli bir ovuc milli ziyalı, həmçinin bəzi məsum məmur – islahatçılar) ən əsas dəlili – müqəddəs Quranın qrafikasından fərqli əsasa malik qrafikanın yaradılmasının göyde Allahın, yerdə isə dağlıların qəzəbini doğuracağı, narazılığın qaçılmaz olacağı, bundan da irtica və əksinqilabçıların meydana çıxacaqları iddiası özünü doğrultmadı. Latınlaşdırma təcrübəsi artıq üç ildir ki, mövcuddur, biz isə həmin vilayətlərin heç birində azacıq da olsa narazılıq müşahidə etmirik”.

Məruzəçi ərəb əlifbasının qüsurlarından ətraflı danışmış, Qurultayda səslənən bir məsələ üzərində xüsusi dayanmışdır:

“Yoldaş Qalimcan deyir ki, ərəb əlifbasında 28, latın əlifbasında isə 26 hərf olduğundan ərəb əlifbasının sözləri dəqiq ifadə etmək imkanları daha çoxdur. Əslində, ərəb əlifbasında cəmi 20 hərf işə yararır, qalanları isə türk dillərində yerli-dibli olmayan səsləri ifadə edir. Odur ki, nə qədər yeni hərf lazım gəldiyini saymağa başlasaq, məlum olar ki, tatar dili üçün 16 yeni hərf lazımdır. Bura saitləri də əlavə etdikdə isə türk dili üçün ərəb əlifbasını 80% tamamlamaq lazım gələcək”.

Poltaroskidən gəlmiş, Akademiya Mərkəzinin üzvü türkmən Bekki E.Berdiyev əlifba seçimi məsələsinin texniki bir məsələ kimi şərhinə cəhd göstərərək, Q.Şərəfin seçdiyi əsaslandırma yolunu məhz bu mövqedən kəskin tənqid etmişdir:

“Nəyi sübut etmək lazım gəldiyindən asılı olaraq o gah bir, gah da digər ərəb əlifbasından istifadə edir. Məsələn, oxu texnikası üçün köhnə ərəb əlifbasının yüksək dərəcədə heroqlifliyini ön plana çəkir. Alim üçün bu, rahatdır, tədris üçün isə şübhə doğurur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onun üç əlifbası var: köhnə, islah edilmiş və layihələşdirilən. Əgər hər hansı bir əlifbaya əsaslanmaq lazımdırsa, onda yalnız müəyyən bir əlifba götürülməlidir”.

Və əlavə etmişdir ki, “üç əlifbadan istifadə etmək və onların məziyyətlərini bir əlifbanın məziyyətləri kimi tərifləmək olmaz axı. Ərəb əlifbasının islahatı Qalimcan Şərəfin mədh etdiyi bütün məziyyətlərini uzlaşdırırmı? Konkret şəkildə cavab veririk ki, yox. Mən ona görə “yox” deyirəm ki, əgər ərəb əlifbası əsasında haqqında Qalimcan Şərəfin danışdığı bütün məziyyətləri, həqiqətən də, ehtiva edən bir əlifba yaradılsaydı, hazırda Sovet İttifaqı hüduqlarında müşahidə edilən heç bir cərəyan olmazdı”.

Məruzəçi o illərdə dəbdə olan “əməyin elmi təşkili” anlayışından sui-istifadə olunmasına da etiraz edərək demişdir ki, “Qalimcan Şərəfin son dərəcə zəif texniki qüvvələrlə artıq həll olunmuş məsələnin həllinə çalışması, başqa sözlə desək, Amerika artıq kəşf olunduğu halda onu yenidən kəşf etməyə cəhd göstərməsi əməyin elmi təşkilidirmi? Axı islahat heç bir yenilik gətirmir, yeni yollar aşkar etmir”.

B.E.Berdiyev ərəb əlifbası ilə latın əlifbasını müqayisə edərək onlardan birincisinin texniki təkamülünün daha çox əlyazmaya əsaslandığını xatırladaraq çap işi üçün münasib olmadığını (məsələn, hərflərin “quyruq”larının olması) göstərmiş, ərəb əlifbasının məziyyəti kimi təqdim edilməyə çalışılan sağdan sola yazmanın guya hansısa texniki-psixoloji rahatlığın nəticəsi olduğu fikrini təkzib etmişdir.

“Yeni əlifbanın qəbulunun əleyhinə ən çox irəli sürülən daha bir dəlil” barədə danışan məruzəçi demişdir:

“Guya ki, yeni əlifba bizim inkişafımızı uzun müddət ləngidəcək. Nəyin ləngiyəcəyi sual altındadır. Uzun sürən islahatın, yoxsa yeni əlifbaya keçidin? Axı islahatçılar özlərinin əhalini bu qədər əsəbiləşdirən islahatlarının dəqiq müddətini bizə deməyəcəklər... Geniş kütlənin, mədəni quruculuğun mənafeləri bu məsələnin həllini, qarışıqlığa son qoyulmasını israrla tələb edir... Böyük ədəbiyyat ehtiyatına malik olduğumuz halda da yeni əlifbaya çətinlik çəkmədən keçə bilərik”.

Xivəli (Xarəzmi), Özbəkistan XMK-nın əməkdaşı Bikcan Rahmanovun özbəkçə çıxışından sonra Təşkilat Komitəsinin üzvü, Akademiya Mərkəzinin sədri, Kazandan gəlmiş Qalimcan Qirfanoviç İbrahimov söz almışdır. O, məsələ ilə bağlı ümumi məlumatlar verdikdən sonra mətləbə keçərək demişdir:

“Biz bura gələrkən əlifba islahatı üçün hər şey artıq təcridən hazırlanmışdı. Burada bizə müəyyən dərəcədə elə yanaşırdılar ki, guya biz mübarizə aparmaq üçün gəlmişik, halbuki mübarizə aparmaq barədə heç də bütün respublikalarda vəziyyət bizdə olduğu kimi deyil. Azərbaycanda köhnə şrift istifadə olunmaqdadır ki, o, şübhəsiz, heç nəyə yaramır. Halbuki islahat fikrini ilk dəfə azərbaycanlı Mirzə Fətəli Axundov irəli sürüb, lakin o vaxt bunun əməli şəkildə həyata keçirilməsi mümkün olmayıb. İndi əgər Şimali Qafqazı götürsək, biz artıq latın əlifbasını həyata keçirməyə başladığımızı söyləyən Umar Aliyevi çox yaxşı başa düşürük. Mən onun məqalələrini oxuyarkən gördüm ki, onlarda kəndlərdə savadsızlığın aradan qaldırılması artıq latın əlifbası ilə aparılır”.

Q.Q.İbrahimov əlifba islahatının türk xalqlarının mədəniyyətlərinin fərqli inkişaf səviyyələrinə münasib aparılmalı olduğuna işarə etmişdir:

“Təəssüf ki, biz indiyədək qardaş türk xalqlarını çox pis tanımışıq – indiyədək qaraqırğızların nə əlifbası, nə də mədəniyyət işçiləri olmayıb. Odur ki, onlar üçün latın əlifbasını tətbiq etmək, ola bilsin ki, daha əlverişlidir. Lakin başqaları, məsələn, Türkiyə Respublikası üçün bu, faydasızdır və hazırda orada işləyən nəhəng mexanizm üçün yalnız əngələ çevriləcək”.

Həm əvvəlki məlumatlardan (xüsusilə N.Türyaqulovun dediklərindən), həm də özünün çıxışından aydın olur ki, Q.Q.İbrahimov əlifba məsələsində ciddi tərəddüdlər qarşısındadır – vaxtilə bu və ya digər “təsir altında” latına meyillənmiş, sonra isə “islahatçılar”ın tərəfinə keçmişdir; bir tərəfdən, qardaş türk xalqlarını yaxşı tanımadıqlarını söyləmiş, digər tərəfdən, Türkiyə türklərinə xəbərdarlıq etmişdir ki, latına keçmək faydasızdır... Nəhayət, məsələnin tamamilə başqa cəhətinə keçib ümumi türk əlifbası yaratmağın mümkünlüyünü şübhə altına almışdır:

“Yoldaş Baytursun deyir ki, vahid əlifba lazım deyil. Bilmirəm. Ümumiyyətlə, vahid əlifbanı qoruyub saxlamağa nail olacağıq mı? Amma hər hansı bir halda, bu çox ciddi məsələdir və ona çox ehtiyatla yanaşmaq lazımdır”.

Çıxışının sonunda bir daha “köhnə ərəb şrifti heç nəyə yaramır” deyən görkəmli tatar ziyalısı əlavə etmişdir:

“Yoldaşlar mənə tanıyırlar – mən bir çox hallarda inqilabı əhval-ruhiyyəli adamam, amma bu halda inqilabi üsula yox, islahat üsuluna üstünlük verirəm”.

On ikinci iclasda əlifba məsələsi üzrə müzakirə davam etdirilmişdir.

Azərbaycan türkcəsində danışan F.R.Ağazadə öz çıxışının qısa məzmununu rus dilinə tərcümə etmişdir:

“Ərəb əlifbasının onda qeyd olunan hər cür qüsurların aradan qaldırılması şərtilə islahı mümkündürmü? Əgər bu əlifbada ləğvi, demək olar ki, mümkün olmayan qüsurlar varsa, bizim üçün bir çıxılmaz vəziyyətdən başqasına düşmək sərfəlidirmi? Onu qədim ədəbi abidələrdə və dini kitablarda olduğu şəkildə saxlamaq, gələcək mədəniyyət üçün isə elm və incəsənətin bütün tələblərinə cavab verən əlifba qəbul etmək məqsədəuyğun olar”.

X.A.Qabiltovla Q.K.Maksudovun tatarca çıxışlarından sonra özbək jurnalist R.A.İnoqamov söz alaraq demişdir:

“Ərəbpərəstlər – mən, əsasən, tatar nümayəndə heyətinin üzvlərini nəzərdə tuturam – köhnə yox, islahat üçün nəzərdə tutulmuş ərəb əlifbasının üç əsas layihəsini təqdim ediblər”.

Marksist-leninçi, mövqedən çıxış edən görkəmli ictimai-siyasi xadim, qurultay iştirakçısı Soltan Məcid Əfəndiyev Avropa ölkələrində “mürəkkəb əlifbaların mövcudluğ”unun kapitalist-burjua maraqlarından irəli gəldiyini, Sovet İttifaqında isə Oktyabr inqilabının bu cür iddiaların qarşısını artıq tamamilə aldığını söyləmiş, bu vüluqar sosioloji “izah”dan sonra latın əlifbasına keçidin elə də böyük məsrəf hesabına başa gəlməyəcəyini, bu əlifba ilə yanaşı bir müddət əski əlifbanın da işləmə biləcəyini demişdir. Nətiqə görə, latın əlifbasına maraq dəmir yolu çəkmək mümkün olmayan yerlərdə aviasiyaya üstünlük verməyə bənzəyir ki, bu, “son dərəcə geridə qalmış ölkələr”də sürətli irəliləyişi təmin etmək məqsədini güdür. Onun əleyhdarları məsələnin məhz belə olduğunu bilsələr də, “sinfi mənafeələr üzündən əks cəbhədə durur, islahatın həyata keçirilməsi şərafının Sovet hakimiyyətinin nəsibi olmasını istəmirlər”.

S.M.Əfəndiyev yeni əlifbanın bərqərar olmasının həm “ruhanilərin hökmlərli-ği”na son qoyacağını, həm də “burjuaziyaya zərbə vuracağı”nı bildirməklə sözünü bitirmişdir.

Kırım MİK-in nümayəndəsi, Simferopoldan gəlmiş Kırım tatar ədəbiyyatçısı Həsən Səbri Ayvazov köhnə ərəb əlifbasının ətaləti, irticaçı təbiətinə qarşı çıxış etmiş, “islahatçılığ”ı yarımçıq tədbir saymış, heç bir ləngiməyə yol vermədən yeni əlifbaya keçməyin vacibliyini söyləmişdir.

Xalid Səid Xocayevin türkcə çıxışından sonra söz Ə.B.Baytursuna verilmişdir. O demişdir ki, “bir əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsini əlifba uğursuz olduğu halda, yaxud əlifba ümumiyyətlə olmadıqda qaldıra bilərik. Lakin bizim əlifbamız var. Odur ki, başqa əlifba dalınca gəzməli olmayacağıq”.

Hər nə qədər zalda gülüslə qarşılansa da, nətiq qazax əlifbasının və imla qaydalarının ideal olmasını israr elmiş, latın əlifbasına keçmək üçün vəsaitin olmadığını bildirdikdən sonra əlavə etmişdir ki, “əgər onu əvvəllər əlifbası olmayan xalqlar qəbul edərsə, bu, düzgündür... Əgər latın əlifbasını pis əlifbası olan xalqlar

qəbul edirlərsə, bu da məntiqidir. Yox, əgər əvvəllər rus əlifbası olanlar qəbul edirlərsə, mən artıq bunu başa düşə bilmirəm... Bu, mənasızlıqdır... Əgər Rusiya İttifaqında yaşayırlarsa rus dilini onsuz da öyrənməlidirlər”.

Ə.B.Baytursun, hər cəhətdən görünür ki, latın əlifbasının ən qatı əleyhdarlarıdır. Və yeri gələndə, rus əlifbasına ondan daha çox üstünlük verir. Və dönə-dönə əqlə əsaslanmağı, hisslərə yol verməməyi məsləhət görən qazax ziyalısı ona qarşı yönələn bütün replika, atmacalara rəğmən qətiyyətlə ərəb əlifbasının islahını müdafiə eləmişdir. Həmin əsasda tərtib etdiyi əlifbanı nümayiş etdirərkən ondan tələb edirlər ki, “Gələcək”, “Lenin” sözlərini yazsın, o da yazır. Əlbəttə, bunda məqsəd nətiqin ideyası siyasi mövqeyinin yeni quruluşun tələblərinə uyğun gəlmədiyini üzə vurmaq idi.

Ə.B.Baytursun son olaraq azərbaycanlılarla Anadolu türklərinə müraciət edərək qətiyyətlə bildirmişdir ki, “biz məhz sizə görə öz şriftimizi dəyişdirməyəcəyik”.

Professor B.V.Çobanzadənin çıxışından sonra söz Yakutiya MİK-in nümayəndəsi, Moskvadan gəlmiş yakut İsidor Nikiforoviç Baraxova verilmiş, o, yakutların indiyə qədər rus əlifbasından istifadə etdiklərini xatırladaraq demişdir:

“... Həm bu, həm də başqa qurultaylarda rastlaşmalı olduğumuz türk xalqları “İvan”, “Sergey”, “Vasili” kimi adlarımıza görə bizi, adətən, rus kimi qəbul edirlər. Lakin üzümüzü gördükdən sonra, çətin ki, kimsə bizim türklərə bənzədiyimizə şübhə etmiş olsun. Bunu hər hansı bir anlaşılmazlıq olmaması üçün deyirəm. Dilimizin başqa türk dillərindən təcrid olunmasına və fərqlənməsinə, Azərbaycan-türk ləhcəsini başa düşməməyimizə baxmayaraq, dillərimiz eyni kökə malikdir”.

Yakut xalqını (və dilini) təmsil edən nümayəndənin əlifba-yazı, problemləri nə qədər fərqli olsa da, ümumtürk mövqeyindən məsələyə qarışması (özü də bu qədər yüksək mədəniyyətlə qarışması) Birinci Türkoloji Qurultayın öz tarixi missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirməsinin təzahürü idi:

“Biz bu Türkoloji Qurultaya çox böyük maraqla yanaşıyıq. Orfoqrafiya, terminologiya, xüsusən də əlifba məsələləri türk dillərinin bütün ailəsi, o cümlədən digər türk dillərilə yanaşı, eyni qanunlara tabe olan yakut dili üçün eyni əhəmiyyətə malikdir”.

“Sırf rus familiarlı yakut-dilçi S.A.Novqorodov”un hazırladığı latın əsaslı əlifbanın Yakut Respublikasında, bütün qüsurlarına baxmayaraq, uğurla həyata keçirildiyi barədə məlumat verən İ.N.Baraxov bildirmişdir ki, “əvvəllər, İnkilaba qədər yakutca savadlı olan on-on beş adam vardısı, hazırda bu əlifba ilə yaza və oxuya bilən yaşlıların və uşaqların sayı təxminən 30 000 nəfərə çatıb. Bu əlifba ilə bir sıra dərslik, jurnal var, qəzetlər çap olunur və i.a. Bununla yanaşı, bu əlifbanın bir sıra qüsurlarına da göz yumuruq... Türkoloji Qurultay başa çatanaqədər onları həyata keçirməməyi qərara almışıq. Ümidvarıq ki, Türkoloji Qurultaydan sonra qarşımızda latın, yaxud ərəb əlifbasının üstünlüyü məsələsi yox, başqa türk dillərilə yanaşı, yakut dili üçün də yararlı olan vahid türk əlifbası yaratmaq üzrə pərakəndə cəhdlərin əlaqələndirilməsi vəzifəsi duracaq”.

Bişkekdən gəlmiş qırğız müəllim Kasım Tınıstanov söz alaraq çıxışına öz mövqeyindən daha çox türk xalqları arasındakı ünsiyyət-anlaşma imkanlarının səviyyəsini göstərən belə bir mülahizə ilə başlamışdır:

“Burada ərəb əlifbasının, daha dəqiq desək, islahatçıların üsulunun üstünlüklərindən danışdırlar. Burada professor Çobanzadə çıxış etdi, lakin təəssüf ki, türk

dilini başa düşmədiyimdən islahatçılara tərəfdar olub-olmadığımı bilmədim. Mən öz qənaətimi söyləməyə məcburam. Bəlkə, bu onun dediklərinin təkrarı olacaq, bəlkə də, əlavə, yaxud ziddiyyət kimi səslənəcək”.

Çıxışçı əlifba məsələsində qırğızlar haqqında deyilənlərə münasibət bildirərək söyləmişdir ki, “mən bizim, həqiqətən də, iqtisadi baxımdan geridə qalmış xalq olduğumuzu inkar etmirəm, amma belə olduğu halda axtarış aparmaq nəyə gərəkdir? Türkiyə mədəni baxımdan bizi qabaqladığı üçün ona müraciət etmək mümkün olduğu halda nə isə yaratmağımıza ehtiyac varmı? Türkiyənin ərəb əsaslı yaxşı məşını var, biz isə məhz latın sisteminə əsaslanan hazır məşınları qəbul edirik”.

Nadiqin bu zərif zarafatı “qırğızların yazılı ədəbiyyatı olmadığına görə latına keçirlər” iddialarına cavab idi. O deyirdi ki, yazılı ədəbiyyatı kifayət qədər zəngin olan Türkiyə türkləri də latına keçirlərsə, belə bir ədəbiyyata sahib olmamaqda nə üçün qınanırsınız?!

K.Timistanov sözünün sonunda, öteri də olsa, bir sıra ciddi məsələlərə toxunmaqla əlifba məsələsinin nə qədər mürəkkəb siyasi-ideoloji problemlərlə bağlı olduğunu göstərmişdir:

“Biz onsuz da yeni latın əlifbasını qəbul etməyə məcbur olacağıq. Və əgər burada Qazaxıstan nümayəndələri etiraz edir və prinsiplial baxımdan əleyhinə olduqlarını deyirlərsə, bu heç də prinsiplial deyil... Əsas dəlillərdən biri budur ki, bizdə xalq cahil və fanatikdir və yeni əlifbanın qəbulu kütlə arasında narazılıq doğuracaq. Mən bunu başa düşürəm. Onda deməliyə ki, kommunisti qəbul etmək də hələ tezdir və Türkiyədə xilafətin devrilməsi də vaxtından əvvəl baş verib. Doğrudur, bunlara bir qədər ehtiyatlı yanaşmaq lazımdır. Nə üçün rus əlifbasını bütövlükdə qəbul etməyə, axı rus mədəniyyəti və ruslarla hər gün təmasda oluruq? Özləri isə deyirlər ki, xalqımız cahil və fanatikdir, yeni əlifba əhali arasında siyasi narazılıqlar doğurur”.

Əlbəttə, qırğız K.Timistanovun məntiqi son dərəcə anlaşıqlıdır: xalq kommunist ideologiyasını qəbul edir, ancaq “islam dininin əleyhinə olduğu” üçün latın əlifbasına qarşı çıxır... Deməli, burada ziyalıların (özü də Ə.B.Baytursun kimi görkəmli ziyalıların) nə isə başqa məqsədləri var ki, açıq demək istəmirlər.

Nalçıkdən gəlmiş balkar İbrahim Musayev Ulaşev söz alaraq demişdir ki, “mən bir o qədər də savadlı adam deyiləm... Sadəcə, kəndlisayağı bir neçə kəlmə söyləmək istəyirəm... Fikrimizcə, bir tatar “heyvan qoşulmuş cüt”, o biri isə “traktor” deyirsə, mən traktora üstünlük verən tatarlara qoşuluram (alqışlar). Bizim möhtərəm peyğəmbərimiz Məhəmməd uzunqulaq minərdi, Ağamalioğlu isə məşında gəzir və biz ona uzunqulaq minməyi təklif edə bilmərik. Dünən burada bir tatar danışdı. O, avtomobillə uzunqulaq arasında fərqi görmək istəmir. Odur ki, elə qoy ulağı özü minsin (alqışlar)”.

Hər mülahizəsi alqışla qarşılanan bu “bir o qədər də savadlı olmayan” balkar əlavə etmişdir ki, “mən burada elə həmin “eşşək” sözünü yazacağam. Köhnə ərəb əlifbası ilə 10, yeni tatar əlifbası ilə isə cəmi 4 işarə olacaq. Riyazi baxımdan tamamilə aydındır ki, 10 4-dən böyükdür (gülüş, alqışlar)”.

Kalmık vilayəti İK-in əməkdaşı, Həştərxandan gəlmiş Xonin Kosıyev Kosıyev Qurultayı salamladıqdan sonra kalmıkların bir zamanlar yuxarıdan aşağı yazılan öz əlifbaları olduğu, nəhayət rus əlifbasına keçdikləri barədə danışıq, türklərə məsləhət

görmüşdür ki, yeni latın əlifbasını qəbul edib “ilk növbədə marksist ədəbiyyatı mənimsəsinlər”.

İslam Qaraçaylı məlumat vermişdir ki, qaraçaylar “əlifba məsələsini – Qurultayımızın qarşısında duran ən möhtəşəm məsələni artıq həll etmişlər”. Yerlərdə gedən hadisələri – yeni əlifbanın xalq arasında yayılmasını “əməli işçi, qəzet redaktoru kimi ... müşahidə etmək imkanı” olduğunu deyən çıxışçı sözünü “Yaşasın azadlıq əlifbası, yeni əlifba!” şüarı ilə bitirmişdir.

Oyrot A.M.Sabaşkin ərəb əlifbasının çətinliyi barədə danışmış, latın əlifbasına keçidin daha məqsədəuyğun olduğunu demişdir.

Çuvaş P.İ.İvanov çuvaşların əlli il əvvəl qəbul etdikləri rus əlifbasının “mükəmməl olmasa da, pis də olmadığı”ni söyləmiş, Çuvaş Respublikasında mövcud əlifbanın dəyişilməsi barədə söhbət belə getmədiyini bildirmişdir. Respublikadan kənarında yaşayan çuvaşlara gəldikdə isə çıxışçı qeyd etmişdir ki, onların “bu məsələyə necə münasibət bəsləyəcəkləri məlum deyil... Məsələ ondadır ki, türk-tatar əlifbası (söhbət ərəb əsaslı əlifbadan gedir – N.C., M.H., A.Q.) ilə yazan zaman bizim üçün həm yazmaq, həm də oxumaq çətin idi. Latın əsaslı əlifbaya keçəcəyiniz halda isə bizim üçün qohum xalqların dillərini öyrənmək daha asan olacaq. Və bu baxımdan mən yeni əlifbanın qəbulunu alqışlayıram”.

Kumık C.Korkmasov məruzəçilərin çoxunun latın əlifbasının ərəb əlifbasından üstünlüyünü əsaslandırdıqlarını xatırladıqdan sonra demişdir:

“... Latın əlifbası çoxsaylı islahatların məhsuludur, halbuki ərəb əlifbası öz ilkin primitivliyindən bir o qədər də uzağa gedə bilməyib; çoxsaylı inqilablar latın əlifbasını kütlələrə daha da yaxınlaşdırıb, halbuki ərəb əlifbası indiyədək də xalqın yalnız məhdud ali adlandırılan zümrəsinə xidmət edir”.

Əlbəttə, latın əlifbasının asanlıq, texniki baxımdan daha mükəmməl olması, inkişaf etmiş Avropa xalqlarının müasir tələblərə cavab verən təcrübələrindən keçməsi onun ərəb əlifbasından müqayisə edilməz üstünlüyü idi. Və bu əlifbalar müqayisə olunanda latının ön plana çıxması tamamilə təbii sayıla bilərdi. İlk növbədə ona görə ki, ərəb əlifbası sait səsləri daha çox olan, bir sıra samit səslərinin isə variantları olmayan türk dillərinə elə əvvəldən münasib deyildi. Baş hərflərdən məhrumluğu xüsusi isimləri fərqləndirməyə, cümlənin həddlərini müəyyənləşdirməyə maneçilik törədirdi. Ancaq onun ərəb dili üçün ideal bir əlifba olduğuna şübhə etmək doğru olmadığı kimi, C.Korkmasovun iddialarının əleyhinə olaraq, heç inkişaf etmədiyini demək də yanlış idi.

Bununla belə, “birincisi, Şərqdə kütlələrin artmaqda olan rolu və ikincisi, hamılıqla Avropa mədəniyyətinə can atılması” artıq, həqiqətən, elə ictimai-mədəni amillər sayıla bilərdi ki, türk xalqlarının əski əlifbaya onsuz da yaxşı olmayan münasibətini tamamilə heçə endirirdi. Kumık ziyalisının (və Qurultayda səsləndiyi kimi, Dağıstan qartallarının nümayəndəsinin!) aşağıdakı sözləri isə, prinsip etibarilə, vulqar siyasi-ideoloji (və o illər üçün son dərəcə səciyyəvi olan sinfi!) mövqedən deyilmişdir:

“Bildiyimiz kimi, ilk əvvəllər ərəb əlifbası tarixdə mədəni istehsal vasitəsi və zadəganlarla ruhanilərdən ibarət kiçik bir qrupun hakimiyyəti aləti kimi bərqərar olmuş, bütün müsəlman orta əsrləri boyu onlara xalq kütlələrini istismar etməyə yardım göstərmiş, elliklə cəhalət çirkabına qərq olan xalq üçün əlçatmaz olmuşdur. Ərəb əlifbası yalnız daha çox saylı olan burjua sinfinin inqilabi təzyiqi altında islah

edilməyə başlamışdı. Burjuaziya isə təkcə zadəganların hakimiyyətindən azad olmağa yox, xalqın qalan kütləsi üzərində hökmranlığını, nəyin bahasına olursa olsun, qoruyub saxlamağa can atırdı... Lakin islah olunmuş əlifba da öz sinfi mahiyyətini əks etdirməklə, burjua istismar aləti kimi qalır və geniş xalq kütlələri üçün əvvəlki kimi əlçatmaz olur. Odur ki, Oktyabr İnqilabının qələbəsi, fəhlə-kəndli hakimiyyətinin təntənəsilə əlaqədar əlifba məsələsinin I Türkoloji Qurultayda, həm də ən radikal şəkildə qoyulması tamamilə təbiidir”.

Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, bütün vulqarlığına rəğmən, bu sözlərin müəllifinin təkidlə müdafiə etdiyi mövqe həm ümumiyyətlə, həm də siyasi-ideoloji məqamına (konyukturuna!) görə oponentlərinin mövqeyindən daha üstün idi:

“...Tatarıstan və Qazaxıstandan olan yoldaşların dəlillərinin nə dərəcədə kустar, xırda burjua xisləti olduğunu özünüz başa düşürsünüz. Birincilər öz mədəniyyətlərinin 500 illik tarixini bəhanə gətirir və latın əlifbasından imtina edirlər, bu zaman həmin mədəniyyətin klerikal-feodal-burjua xarakterini unudurlar! İkincilər isə, yoldaş Baytursun kimi, on illik sınağa davam gətirən öz “ideal” əlifbaları ilə sadələvhcəsinə fəxr edirlər. Möhtəşəm dönüşə öz kустar münasibətlərlə hər iki qəbildən olan islahatçılar məşhur hind islahatçısı Qandinin yeniləşmə vasitəsi kimi toxucu dəzğahından yapışmasına bənzər xırda burjua ideyasını xatırladılar”.

C.Korkmasov sonda Leninin Səməd Ağamalioğluna dediyi (və Q.Ş.Şərəfin şübhə altına aldığı!) sözləri təkrar etmişdir:

“... Bu, Şərqdə inqilabdır” (alqışlar). Söz alan S.Ağamalioğlu qazanlılar və qazaxları qınayaraq onlara bir daha xatırlatmışdır ki, “türk-tatarlar üçün indi elə bir dövrdür ki, qarşıda ... heç kimə gərək olmayan qlafa bürünməmək, bəşəriyyətlə birgə addımlamaq vəzifəsi durur”.

Qurultayın on üçüncü iclası məruzəçi Q.Ş.Şərəfin ona yönəldilmiş suallara cavabları ilə başlamışdır:

“Birinci sualı məruzəçi yoldaş Məmməd zadə vermişdi. Sual belə idi: “Saitlərlə nə etməli, axı onların sayı çox azdır”. O, bu sualı üç dəfə təkrarladı. Bu sual orfoqrafiyaya aiddir... Əgər saitlər çatışmırsa, elə ərəb sistemindən çıxış edərək onları əlavə etmək lazımdır ki, Şimal türklərində bu artıq çoxdan həyata keçirilib”.

Məruzəçi bu suala kifayət qədər mükəmməl cavab verdiyini zənn edib o biri suallara keçmişdir:

“... Professor Yakavlev iki sual verdi, həmin sualların mahiyyəti aşağıdakı kimidir: islah edilmiş şriftlərin həyata keçirilməsi elə latın şriftinin qəbulu qədər çətin olmayacaq ki? Yoldaşlar, bu islahatı elə həyata keçirmək lazımdır ki, şrift xalq tərəfindən asanlıqla mənimsənilsin. Bunun üçün savadlıların şüurlarındakı bütün heroqlifləri saxlamaq gərəkdir”.

O, “qazax” sözünün ərəb əlifbası ilə yazılışını nümayiş etdirərək göstərmişdir ki, əvvəllər iki heroqlifdən ibarət olan həmin söz islahatdan sonra bir heroqliflə yazılır.

Q.Ş.Şərəf onun gah köhnə, gah da yeni şriflərdən misal gətirməsinə etiraz edənlərə, yeri gəlmişkən, cavab vermişdir ki, “mən köhnə və yeni şrifləri oxu və yazı qanunlarının hər iki halda ümumi olaraq qaldığı zaman fərqləndirməmişəm”.

Onun verdiyi statistik məlumatların – faiz göstəricilərinin “kifayət qədər yoxlanılmamış olduğuna şübhə ilə yanaşanlar”a bir daha bildirmişdir ki, “o vaxt Qazanda çoxlu latınpərəstlər vardı... Mən bu məsələni araşdırdım və bu barədə məqalə

də yazdım. Məqalə mətnuatda çıxdıqdan və müzakirələr başladıqdan sonra həmin latınpərəstlər yoxa çıxmağa başladılar və hazırda bizdə – Qazanda latınpərəstlər adlandırılan hərəkət yoxdur”.

Q.Ş.Şərəf professor N.F.Yakovlevi də cavabsız qoymamışdır:

“O, tatar əhalisi haqqında onların sayının 6.000.000 olduğunu bildirir, halbuki hətta başqırdlar əlavə olunduğu halda belə, bu rəqəm ən çoxu 5.000.000 ola bilər. Dəlil gətirərkən 15-20% yanılmaq yolverilməzdir. Proletariatın sayının 200.000 olması da elə bu qəbildəndir... Bundan başqa, yoldaş deyirdi ki, Qazanda proletariat yoxdur. Qazan şəhəri Volqaboyunda ən iri sənaye şəhəridir. Orada proletariatın 25%-i tatarlardır. Odur ki, milli proletariatın mövcud olmasından çıxış edilərsə, məsələnin bu şəkildə əsaslandırılması istisna olunur”.

Tatar ziyalısının ən maraqlı cavab-reaksiyalarından biri tatarların latın əsaslı əlifbaya münasibətlərinə aid olmuşdur:

“Burada latın əlifbası əleyhinə prinsipial və qeyri-prinsipial etirazdan danışıldı. Bununla bağlı demək lazımdır ki, “prinsipial” sözünün iki anlamı var və fikrimcə, yoldaş İbrahimovun həmin sözə verdiyi anlam o demək idi ki, biz prinsipial baxımdan latın əlifbasına qarşı deyilik. Bayağı şəkildə desək, bunu aşağıdakı şəkildə açıqlamaq olar: qoy adamlar əlləri üstündə gəzsinlər – əgər onlar üçün belə rahatdırsa, bizim buna prinsipial etirazımız yoxdur. Amma çətin ki, rahat olsun”.

Hər cəhətdən məlum olur ki, “islahatçı” tatarlar onlara ərəb əlifbasından əl çəkib latına keçməyi məsləhət görən türk qardaşlarına müqavimət üçün heç bir az-çox məqbul üsuldən imtina etməmişlər.

Q.Ş.Şərəf mühüm bir məsələdə özünü həm analitik, həm də uzaqgörən olaraq təqdim etmişdir:

“Burada professor Jirkov və professor Yakovlev latın şriftinin qəbulunu dəstəkləyirdilər, professor Jirkov həm də dəfələrlə “səmimi” olduğuna inandırmağa çalışırdı. Bununla bağlı yadıma bir tatar məsəli düşür: “Xain xoflu olar”. Həmin yoldaşların “Yeni Şərq”də, yaxud “Yeni türk əlifbası uğrunda mübarizədə” toplusundakı məqalələrinə müraciət etmək kifayətdir. Orada oxuyuruq: “Rus əlifbası elə məziyyətlərə malikdir ki, bunlar latın əlifbasında yoxdur” (ardını oxuyur). Belə çıxır ki, bu adamlar bir cür düşünür, amma ərəb əlifbasını aradan götürmək məqsədilə başqa şey sırmağa çalışırlar. İcazə verin professor Jirkovun səmimiliyinə şübhə edim. Burada professor Jirkov, professor Yakovlev və bu mövqedə duran digərlərinin əsl simaları üzə çıxır”.

Tarix göstərdi ki, ruslar (və ya siyasi Moskva!), doğrudan da, türk xalqlarını “ruslaşdırmağ”ı onların sovetləşdirilməsinin üzvi tərkib hissəsi hesab edirlərmiş.

Və bu yeni müstəmləkəçilik işinə bütün “sadələvh səmimiyyət”i ilə rus elminin ən yüksək təbəqəsi də cəlb olunubmuş.

Maraqlıdır ki, Q.Ş.Şərəf başqa bir “təhlükə”nin də üstünü açmaqda gecikməmişdi:

“Azərbaycanlı Ağzadə və başqalarının ərəb şriftinin naqisliyini, demək olar ki, yalnız orfoqrafiyadan danışmaqla əsaslandırmağa can atmaları heç də təsadüfi deyil. Onlar heç də balaca adamlar deyil və orfoqrafiya ilə şrifti qarışdırmalı olmasalar da, bunu etmək zorundadırlar. Burada latın əlifbası məsələsi onun qəbul edilməsi üçün yox, daha çox mövcud olan naqis orfoqrafiyanı düzəltmək üçün irəli sürülüb. Mən

indiyədək bunu belə aydın dərk etmirdim. Krım nümayəndəsi Ayvazov, professor Çobanzadə və b. bu məsələyə belə yanaşırlar. Onlar deyirlər ki, bütün Şimal xalqları yeni orfoqrafiyaya keçiblər, Krım da bunu əxz etməkdədir və bu istiqamətdəki axının qarşısını almaq çətinidir, türk xalqları öz ədəbi dillərini, yazılarını, orfoqrafiyalarını yerli dillərə – özbək, tatar, qırğız, qazax və i.a. – yaxınlaşdırmağa başlayırlar ki, bu da türk dilinin ümumi ortaq xarakterinə xələl gətirir, Türkiyədə qəbul olunmuş orfoqrafiyadan uzaqlaşdırır və s.”

Tatar “qiyamçı”sı “ittihamlar”ını davam etdirərək daha da dərinə getmişdir:

“Bu əhval-ruhiyyənin, əsasən, Azərbaycanda mövcud olması nədən irəli gəlir? Məncə, burada səbəb sırf ictimai səciyyə daşıyır. Məsələ ondadır ki, bütün türk respublikaları arasında Azərbaycan yüksək ixtisasa malik ziyalıların ən çox olduğu respublikadır. Amma bu necə ziyalılardır? Bu ziyalıların əksəriyyəti mənşəcə kənddən, yerli əhalinin ən aşağı təbəqələrindən deyil (səs-küy). Mən açıq danışmağı sevirəm və əgər yanılıramsa, əsas məruzəçi düzəliş verər. Mənə elə gəlir və fikrimizcə, həmin məqam məhz ədəbi dil məsələlərində, bəzi baxımlardan müvafiq təfəkkürün bir sıra məsələlərində öz əksini tapır. Bu məqam Ayvazov dilemmasından sonra xüsusilə aydınlaşdı: ya köhnə ərəb əlifbası və köhnə orfoqrafiya, ya da latın əsaslı əlifbaya keçid. Əgər ərəb əlifbasının islahı hər hansı başqa yerdən yox, Anadoludan gəlsəydi, ərəb şriftinin islahına münasibət bir qədər başqa olardı və burada latın əlifbası məsələsi qalxmaya da bilərdi”.

Əslində, bu cür “təfərrüat”a varmaq türk xalqları arasında getmiş (və artıq keyfiyyət həddinə çatmış!) diferensiasiyasının son dərəcə açıq nəticələri idi ki, yeni ictimai-siyasi (“inqilabı”) şəraitdə bütün vulqarlığı ilə meydana çıxırdı. Azərbaycan ziyalılarının əksəriyyətini cəmiyyətin yuxarı təbəqəsinə aid edən Q.Ş.Şərəf onu da söyləmişdir ki, “Şimal türklərinə gəldikdə isə onlarda ziyalıların, demək olar ki, hamısı xalq içindən, aşağı təbəqələrdən, kəndli kütləsindəndir”. Səs-küy çıxdığını görəndə çıxışçı əlavə etmişdir:

“Əlbəttə, istisnalar da var”.

Beləliklə, tatar ziyalısı bütün imkanlarını sərf edərək “islahatçı” təmayülün qələbəsi üçün hər cür üsullara əl atmışdır. Və bugünkü səviyyədən onun apardığı mübarizənin məzmun-mündəracəsinə diqqət yetirsək, ilk növbədə, maraqlı olan odur ki, yeni əlifbanın qəbulu prosesinin, demək olar ki, bütün əsas nüansları (və konyuktur cəhətlər!) üzərindəki “hicab”ı götürməklə nəinki baş verən, hətta güman edilən, xəyala gələn hadisələri də müzakirə meydanına çəkir.

Söz alan əlavə məruzəçi N.Türyaqulov tamamilə təbiidir ki, Q.Ş.Şərəflə dərhal polemikaya girməli olmuşdur:

“Qalimcan Şərəf, Alparov və tam bir sıra natiqlər müzakirələrdəki çıxışlarında türk əlifbasının latınlaşdırılması əleyhinə olsalar da, əslində, heç bir dəlil gətirmədilər. Belə ki, məsələn, Qalimcan Şərəf bir qədər əvvəl sizin qarşınızda çıxış edərkən yalnız onunla kifayətləndi ki, guya mənim əlavə məruzəmdə göstərdiyim rəqəmlər şübhəlidir və onlara inanmaq olmaz... Mənə elə gəlir ki, I Türkoloji Qurultay kimi elmi qurultayda bu qəbildən olan fəndlərə əl atmaq məqbul deyil, çünki həmin rəqəmlər asanlıqla yoxlanıla və dəqiqləşdirilə bilər”.

Opponentin mülahizələrindəki impulsivliyi, qeyri-ardıcılığı və məntiqsizliyi aşkarlayıb Qurultayın nəzərinə çatdırmaq əlavə məruzəçinin, heç şübhəsiz, polemikadakı üstünlüyünü nümayiş etdirmişdir:

“... O deyir ki, guya Yaponiyada da latın əlifbasını qəbul etmək cəhdi olmuş və bu cəhddən bir şey çıxmamışdır. Başa düşə bilmədim, o, köhnə heroqliflə qalmağı nəzərdə tuturdu, yoxsa yaponlara özünün Qazan əlifbasını təklif etmək? Hər hansı halda, sözü axıra qədər deməmək bu və ya digər vəziyyətdən nəticə çıxarmamaq, fikrimcə, səmərəsizdir. Ən yaxşısı fikri ardıcıl olaraq tamamlamaqdır.

Məncə, Qazan əlifbasının bu və ya digər qonşu tatar xalqlarına tətbiqi mümkün olsa da, yaponlara münasibətdə bu, mümkün olan iş deyil”.

Q.Ş.Şərəfin əlifba məsələsini əvvəl texniki məsələ sayıb, “özü-özünü təkzib edərək əsas fikrini məsələnin daha çox ictimai-siyasi tərəfi ilə əsaslandırmağ”a cəhd eləməsini göstərən N.Türyaqulov əlavə olaraq demişdir:

“Qalimcan Şərəfin onun qazax müttəfiqlərinin buraxdığı səhvlərin üstündən tam sükutla keçməsi məni olduqca təəccübləndirdi: Mən burada qeyd etmişəm ki, latınlaşma ilə mübarizədə qazax opponentlərimiz o dərəcədə ifrata varıblar ki, beynəlxalq simvolikadan danışmır və onun əhəmiyyətini açıqlamırdılar”.

Çıxışının sonunda əlavə məruzəçi ərəb əlifbası tərəfdarlarının, daha doğrusu, “isləhatçılar”ın tutduğu mövqeyə ironiyalı münasibət bildirən belə bir pırıçanı misal çəkmişdir:

“Konstantinopol şəhərində küçələr işıqlandırılmadığı dövrdə şəhər keşikçiləri sakinlərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə gecələr küçələrə fənərlə çıxmaq barədə əmr verdilər. Və bu, müqəddəslik səciyyəsi kəsb etdi.

O vaxtdan bir neçə əsr keçdi, mladotürk çevrilişi baş verdi. Konstantinopolun küçələrində onları gündüzlər olduğu kimi işıqlı edən qaz fənərləri quraşdırıldı, amma adamlar yenə də fənərlərlə gəzməkdə davam edirlər (gülüş).

Mən sözümlü onunla başa çatdırıram ki, bu, zövq məsələsidir. Bəlkə, onlar üçün fənərlə gəzmək rahatdır. Amma biz gündüz vaxtı fənərlə gəzmək istəmirik”.

Bu sözlərin gurultulu, sürəkli alqışlarla qarşılınması isə N.Türyaqulovun məntiqinin alqışlanmasından daha çox, latın əlifbasını artıq qəbul etmiş təmayülün öz qələbəsini hər çıxışından sonra yenidən qeyd eləmək istəyinin nəticəsi idi.

Umar Aliyev latın əlifbasının üstünlüklərini göstərib demişdir:

“Yoldaşlar, mən ərəb, həm də tatar dillərində yaxşı oxuyuram, amma bu yeni əlifbanı (isləhatçıların təqdim etdikləri əlifba nəzərdə tutulur – N.C., M.H., A.Q.) görəndə yalnız uzun düşüncələrdən sonra oxuya bildim. Həmin əsaslar ilkin kufi yazılara uyğun gəlir ki, ərəblər özləri də ondan imtina ediblər. Ərəb yazısını islah edən tatarlar isə onu yenidən köhnə kufi yazısı, üstəgəl yeni sait hərflər şəklində salırlar. Bu həmin əlifba ilə oxuya bilməyəcək geniş kütlələr üçün çətinliklər yaradır. Onlar deyirlər ki, savadlılar savadsızlaşır. Doğru deyil. Əgər siz latın şriftili kitabçanı ərəb və tatar şriftilə paralel tutuşdurmada versəniz, hər adam bu əsaslı əlifbadan da baş çıxarar və uşaqları öyrətməyə başlayar. Biz bunu Qaraçayda sınaqdan çıxarmışıq”.

Moskvalı professor L.İ.Jirkov çıxış yolunu onda görmüşdür ki, əvvəlcə azərbaycanlılarla qazanlıları üz-üzə qoysun:

“Qazanlılar üçün dəlil olan Azərbaycan üçün dəlil deyil. Məncə, məsələni bu şəkildə qoymaq lazımdır. Azərbaycanda təcrübə aparılır. Həmin təcrübə təkcə bu

toplantı yox, yaponlar, çinlilər üçün də maraqlıdır. Bir şərtlə ki, təcrübə axıra çatdırılsın”.

Sonra Q.Ş.Şərəfin təqdim etdiyi statistik məlumatların doğruluğuna etiraz edərək bildirmişdir ki, “o yalnız az sayda latın və ərəb hərflərinə aid olan müəyyən faiz nisbətini nümunə gətirir. Bu nəyi sübut edə bilər? Bu və ya digər şriftin işlədilmək üçün yararlı olub-olmaması baxımından heç nəyi”.

Öz papağında 20% xəz, 30% parça olduğunu misal çəkən professor qeyd etmişdir ki, bu göstəricilər həmin papağın nə dərəcədə isti olub-olmamasını göstərir... “Burada ərəb yazısının oxu və yazı sürətinin üstünlüyü haqqında faizlə səsləndirilmiş, lakin ərəb şriftini sürətlə oxumağı bacaranların neçə faiz olduqları göstərilməmişdi. Bu sual burada aydınlaşdırılmadı. Odur ki, lazımı rolu yerinə yetirmədiyini üçün bu, işin əsasını açıqlayan elmi üsul deyil”.

Türk ziyalıları ilə müqayisədə daha soyuqqanlı, daha realist və daha diplomatik olan rus professorları əlifbanın konkret texniki problemlərinin müzakirəsinə daha çox üstünlük vermişlər, nəinki hər hansı metaforik tənqidinə; məsələn, professor L.İ.Jirkov demişdir:

“Bir natiq çıxış edərək köhnə əlifba ilə mənfur boyunduruq arasında əlaqə olduğunu göstərirdi. Belə şeyləri bir kənara atmaq lazımdır. İngilislərdə latın əlifbasıdır, amma onlar elə indinin özündə də mənfur boyunduruğu salmağı bacarırlar. Odur ki, həmin dəlillərin sübut etmə gücü yoxdur”.

Əlbəttə, bu mülahizənin müəllifi yanılırdı. Çünki ərəb əlifbasının cütlə müqayisəsi onun köhnəliyini göstərmək məqsədi güdüdü. Latın əlifbasının ingilislərdəki istifadənin boyunduruqla müqayisə isə tamamilə ayrı məna-məzmun daşıyır.

Məruzəçi latın əlifbasında da bir sıra texniki qüsurların olduğunu göstərmiş, lakin bunların hazırda müzakirə obyektini olmadığını, təcridən düzələcəyini söyləmiş, nəhayət, ona qarşı edilən kifayət qədər ciddi ittiham üzərinə gəlmişdir:

“Mənə qarşı istifadə olunan sonuncu ən dəhşətli üsula gəldikdə isə deməliyəm ki, adamın tribunadan bir şey, mətbuatda, kitabda isə başqa şey deməsi ayıbdır. Lakin məsələ ondadır ki, rus əlifbası daha asandır və gördüyünüz kimi, mən buna tribunadan deyirəm...”

Siz niyə təkcə mübahisə üçün yarayan sitatlardan istifadə edirsiniz? Mən belə bir üsulun səmərəli olduğunu deməzdim... Əgər yoldaş Şərəf məqalənin başqa yerindən sitat gətirsəydi, orada latın şriftinin üstünlüklərindən danışıldığını görərdi... Mən realistəm və miflə realıqdan gerçəkliyi seçirəm, real və qeyri-mümkün olan arasında seçim aparıram”.

Bu “ikibaşlı” mühakimələr onu göstərirdi ki, L.İ.Jirkov, həqiqətən, janqlyorluq edir. Və onun istifadə elədiyi “üsullar” heç də Q.Ş.Şərəfin “üsullar”ından az “dəhşətli” deyil.

Əlifba məsələsinə dair əsas məruzənin müəllifi, professor N.F.Yakovlev də sözü başlayan kimi bildirmişdir ki, “həqiqətən də, yoldaş Şərəf elə dəlillər gətirməyə başladı ki, adətən, bunlar dəlil olmadıqda gətirilir (gülüş). O, məruzəçilərin şəxsiyyətlərinə müraciət etməyə başladı: görün necə də pis məruzəçilərdir. O dedi ki, professorlar Yakovlev və Jirkov gizli ruslaşdırma tərəfdarlarıdır... Hərçənd ki, əgər mənim çap olunmuş əsərlərimə müraciət edilərsə, yoldaşlar, o cümlədən yoldaş Şərəf görərlər ki,

Şimali Qafqazdakı fəaliyyətimizin lap əvvəlindən biz rus əlifbası məsələsini bir kənara atmışıq”.

Bunun səbəbinə gəldikdə isə professor açıq demişdir ki, səbəb “həmin əlifbanın vaxtilə zorla aşılındığı bu xalqlar üçün əlverişsiz və onların milli hissələri üçün qeyri-məqbul olmasıdır”.

Aparılan müzakirələr gedşinə dair fikrini bildiren N.F.Yakovlev rus professorlarının irəli sürdükləri “bütün müddəalar”ın öz təsdiqini tapdığını söyləmiş, Q.Ş.Şərəfin “məsələ əlifbanın qəbulu yox, ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsindən ibarətdir” kimi strateji əhəmiyyətə malik iddiasına gəldikdə isə onu təkzib etmək üçün kifayət qədər müfəssəl izahat verməli olmuşdur:

“... Bu, gerçəkliyə ziddir. Məsələ, qırğızların, türkmənlərin yazısı hansıdır? Heç hansı. Mən kütləvi savadlılıqdan, hazırda mövcud olan yazıdan danışıram. Bilirəm ki, onların ədəbiyyat sahəsi çox zəngin ola bilər, amma ənənənin qırılması və daşlaşması da mümkündür ki, bu baxımdan yanaşdığımız halda görürük ki, bir çox türk xalqları ərəb əsaslı yazını hələ təzəliklə qurmaqdadırlar və məsələnin əvəz olunmaq şəklində ortaya çıxacağını demək, məsələyə həqiqətən öz ədəbiyyatı olan xalqın gözü ilə baxmaq deməkdir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, başqa xalq da həmin ədəbiyyata malikdir. Üstəlik, yazısı indi-indi yaranan, xüsusən də öz ədəbiyyatından yenidən yararlanmağa başlayan xalqların əksəriyyəti indiyədək Qazan tatar dilindəki ədəbiyyatdan istifadə edirdi. Bütün Volqaboyu Qazan ədəbiyyatını oxuyurdu, öz milli ədəbiyyatları isə yalnız sonralar inkişaf etməyə başladı”.

Və həmin müddəanın davamı olaraq əsas məruzəçi çox aktual bir məqama da toxunmuşdur ki, görünür, bu, rus professorların ittiham etməkdən çəkinməyən, hər cür yola əl atan Q.Ş.Şərəfə – “qiyamçı” Qazan tatarına onun öz üsulu ilə cavab vermək ehtiyacından əmələ gəlmişdi:

“Mənə son dərəcə maraqlı bir fakt bəlli oldu ki, başqırdlar latın əsaslı əlifbaya keçmək barədə qəti qərar qəbul ediblər. Əgər tarixə üz tutsaq görürük ki, başqırdların Qazan tatarlarının təsirinə ən çox məruz qalan xalq olması ilə razılaşmalıyıq. Onların ilk ədəbiyyatları da elə Qazan tatar ədəbiyyatı olmuşdur. Belə bir şəraitdə qeyri-ərəb əsaslı əlifbaya keçid faktı nəyə dəlalət edir? Bu onu göstərir ki, hətta Qazan kimi böyük bir mədəni mərkəzdə ərəb əlifbası tatarlara ərazi baxımından ən yaxın olan başqırdlar kimi bir xalqı da öz mədəni təsiri altında saxlamağa qadir deyil”.

Latın əlifbasını qəbul etməklə başqırdların “öz milli müqəddəratlarını müəyyənləşdirməklərini” söyləməklə N.F.Yakovlev, əslində, Q.Ş.Şərəfin ərəb əlifbasına olan marağının haradan qaynaqlandığına işarə etmiş, bu işarənin həqiqəti nə dərəcədə əks etdirib-ətdirmədiyindən asılı olmayaraq Qurultay nümayəndələrinin gözü qarşısında rəqibini müəyyən müddətə olsa da geri çəkməyə məcbur eləmişdi.

Əsas məruzəçi iradlara cavab verərkən Qazan tatarlarının islahatçılıq təcrübəsi ilə Şimali Qafqazdakı xalqların latına keçid təcrübəsini müqayisə edərək demişdir:

“... Azərbaycanın təcrübəsi nəzərə alınmasa belə, görürük ki, Şimali Qafqazda artıq bir sıra xalqlar latın əsaslı yazılarının rüşeymlərini yaradıblar. Orada bu əlifba ilə təkcə layihələr tərtib etmir, artıq məktəblər və müəllimlər də onunla işləyirlər və bu iki mərhələ (Qazan tatarlarında ərəb əlifbasının islahı və Şimali Qafqazda latına keçid mərhələləri – N.C., M.H., A.Q.), demək lazımdır ki, onlar müqayisəyə gəlmir, halbuki eyni zaman dövrünə təsadüf edirdilər və bu da çox səciyyəvidir”.

Və müqayisəni bir qədər də dərinləşdirib əlavə etmişdir ki, “Qafqazın son dərəcə pərakəndə olan, bir çox hallarda etiqad baxımından da parçalanan (çox vaxt elədir ki, eyni xalq müsəlmanlara və xristianlara bölünür) xalqları sadələdiyimiz nailiyyətləri, həqiqətən də, qəhrəmancasına səylər nəticəsində əldə ediblər. Həm də onlara ətraflarındakı nisbətən mədəni xalqların, məsələn, daha çox mədəni qüvvələrə malik, bu cür linqvistik çətinliklərlə üzləşməyən Qazan tatarlarının hələ heç şrift də işləyib hazırlaya bilmədikləri bir dövrdə nail olublar”.

Bu isə o demək idi ki, Moskvanın əlifba quruculuğu layihəsi artıq gerçikləşmə prosesinə başlamış, qarşıya çıxma biləcək hər cür maneəni aradan qaldırmaq üçün müəyyən provokasiya üsulları da işlənib hazırlanmışdır. Və bu ondan da görünür ki, həmin layihənin müəlliflərindən biri olduğu şübhə doğurmayan N.F.Yakovlev təfsilata varmaqdan çəkinməmişdir:

“Məruzəmdə dediyim kimi, şübhəsiz, yaxın zamanlarda türk xalqlarının ərazilərində həm ərəb, həm latın, həm də rus əsaslı əlifbaların bərqərar olduğu bölgələrlə rastlaşacağıq. Rus əsası qeyri-müsəlmanlar arasında yayılacaq və o, müsəlman dünyası hədudlarında tədricən latın və ərəb əsasları ilə əvəz olunacaq. O elə indi də getdikcə daha çox latın əsası ilə əvəzlənir ki, gələcəkdə bu proses daha da qüvvətlənəcək... Latın əlifbasının yaxın zamanlarda türklər arasında tutacağı ərazilər də burada (Qurultaydakı əlifba müzakirələrində – N.C., M.H., A.Q.) tam aydınlığı ilə müəyyənləşdi. Bunlar Qırğızistan, Türkmənistan və Başqırdıstandır”.

Əsas məruzəçi bu problemlə bağlı başqa bir məsələyə də toxunaraq demişdir ki, “yoldaş Baytursunun etirazına gəldikdə isə, onun qüvvə və vəsait olmaması barədə müddəası, əlbəttə, çox önəmlidir. Bu, məsələnin, həqiqətən də, əməli şəkildə qoyulmasıdır ki, bununla hesablaşmaq zəruridir. Lakin mən deyərdim ki, bu müddəadan tamamilə başqa bir nəticə də çıxarmaq olardı: qüvvə və vəsait yoxdursa, gəlin həmin vəsaiti tapaq və qüvvələri hazırlayaq”.

Beləliklə, o bir daha bildirmişdir ki, Moskvanın əlifba quruculuğu layihəsi, sadəcə, nəzəri olaraq yox, əməli olaraq da artıq əsaslandırılmışdır.

Yeni əlifbaya keçmiş sovet xalqlarının mədəni əməkdaşlığını intensivləşdirməyin zərurətini qeyd etdikdən sonra N.F.Yakovlev göstərmişdir ki, “əlifbanın inkişafı o zaman irəliləyə bilər ki, bu işi hər bir türk xalqı öz əlinə alsın və onun hazırlanması ilə məşğul olsun.

Bu, yerinə yetirilməsi zəruri olan möhtəşəm və mühüm bir məsələdir. Əgər hər bir xalq doğma dilin araşdırılması işini öz əlinə alarsa, qarşılıqlı ittihamlar irəli sürülməz və böyük nəticələr əldə edilər”.

O daha sonra Moskvada Şərq xalqlarının dil və mədəniyyətlərinin araşdırılması üzrə Komitə yaradıldığını söyləmiş, türk xalqlarının həmin Komitəyə elmi işçilər hazırlamaq üçün ayrılmış təqaüdlərdən səmərəli istifadə etmək məqsədilə gənc qüvvələr seçib göndərmələrini istəmişdir.

C.M.Məmmədzadənin Azərbaycan türkcəsində çıxışından sonra C.Korkmasov elan etmişdir:

“Yoldaşlar, Azərbaycanın və bütün Zaqafqaziya respublikalarının, Özbəkistan, Qırğızistan, Dağıstan, Türkmənistan, Yakut respublikalarının, Şimali Qafqazın Qaraçay, Balkar, Kabardin, İnquş, Çeçen, Adıq-Çərkəz, Osetin muxtar vilayətlərinin, Türkmən muxtar rayonunun nümayəndə heyətləri adından aşağıdakı təklif irəli sürülür:

1. Yeni türk-latin əlifbasının ərəb və islah olunmuş ərəb əlifbası üzərində üstünlüklərini və texniki üstünlüyünü (alqışlar, həmçinin ərəb əlifbası ilə müqayisədə yeni əlifbanın möhtəşəm mədəni-tarixi və mütərəqqi əhəmiyyətini təsdiq edərək Qurultay həmin əlifbanın ayrı-ayrı türk-tatar respublikaları və vilayətlərində qəbulunu və həyata keçirilmə üsulunu hər bir respublika və xalqın öz işi sayır.

2. Bununla əlaqədar, Qurultay Azərbaycanın, SSRİ respublikalarının (Yakutiya, İnquşetiya, Qaraçay-Çərkəz, Kabarda, Balkar və Osetin) yeni türk-latin əlifbası qəbul etmələrini çox böyük müsbət əhəmiyyətə malik fakt kimi dəyərləndirir. Yeni türk-tatar əlifbasının qəbulu sahəsində SSRİ-nin adları çəkilən vilayət və respublikalarında aparılmış nəhəng müsbət işi qeyd edən və qızğın salamlayan Qurultay bu işi özləri üçün həyata keçirmək məqsədilə bütün türk-tatar respublikalarına Azərbaycanın və digər vilayət və respublikaların təcrübəsini və iş üsulunu öyrənməyi tövsiyə edir (gurultulu alqışlar)”.
 Sədrin “başqa təklif varmı?” sorğusundan sonra Q.Ş.Şərəf öz qətnamə layihəsini təklif etmişdir ki, aşağıdakı maddələrdən ibarətdir:

“1) Hər iki – həm ərəb, həm də latin şrift sisteminin türk dillərinə xidmət edə bilməsini təsdiqləmək;

2) Latin sisteminin türk dillərinə tətbiqi sahəsində Azərbaycan Respublikasının gördüyü möhtəşəm işi, həmçinin əvvəlki ərəb şrifflərinin islahı istiqamətində Tatar Respublikasının apardığı işi nəzərə alaraq məsələnin türk dilləri üçün bu və ya digər sistemin daha yaxşı olacağı anlamında qəti həllini açıq saxlamaq;

1) Hər halda razılaşımaq ki, bütün türk dilləri, ən azı onlardan indiyədək ərəb sistemindən istifadə edənlər üçün vahid heroqlif sistemi müəyyənləşdirilməli və həmin məsələ II Türkoloji Qurultay tərəfindən həll olunmalıdır;

2) Həm latin sistemi, həm də digər sistem üzrə bütün türk xalqlarından, eyniyyət olması məqsədilə, təklif edilən işarələrin razılaşdırılması üçün biri islahatçılardan, digəri isə latınpərəstlərdən ibarət olan iki komissiya yaratmaq. Ərəb xətti üzrə islahatın qəti prinsiplərini müəyyənləşdirmək və yazılışı razılaşdırmaq”.

Sədr birinci qətnamə layihəsinə Başqırd nümayəndə heyətinin də qoşulduğunu elan edərək gurultulu alqışlar səslənmişdir.

Qətnamə layihələri səsə qoyulmuş, birincisi 101, ikincisi 7 səs almış, 9 nəfər səsvermədə iştirak etməmişdir.

Qəbul olunmuş qətnamə layihəsini “redaktə etmək və onda müvafiq düzəlişlər aparmaq üçün” həm lehinə, həm də əleyhinə olanlardan 26 nəfərlik komissiya yaradılmışdır.

Sonuncu – on yeddinci iclasın əvvəlində Xakasiyadan gəlmiş, sədrin elan etdiyi kimi, “uzaq Sibirdə yaşayan türk xalqlarının bir qədər gecikən nümayəndəsi” Nikolay Qavriloviç Katanova söz verilmişdir. O demişdir:

“1923-cü ildən etibarən Xakas Dairə XMK nəzdində xakas dilində yazının yaradılması üçün komissiya formalaşdırılıb. Bu komissiya birinci pillə məktəblərinin ilk sinifləri üçün materiallar tərtib etdi. Materiallar hələ 1924-cü ilin noyabrında Xalq Maarif Komissarlığının Milli Azlıqlar Şurasına göndərilə də, türk şrifti olmadığı üçün hələ də çap edilməyib. Odur ki, məni Qurultaya göndərərək bizim xakaslar xüsusi olaraq xahiş etdilər ki, bu qurultay burada ümumi şrift işləyib hazırlasın və bizim materialların da çapı mümkün olsun”.

Qurultayın “Yeni türk əlifbası haqqında” qətnaməsinin yekun mətni bundan ibarətdir:

“1. Yeni türk (latın) əlifbasının ərəb və islah olunmuş ərəb əlifbaları üzərində üstünlüklərini və texniki üstünlüyünü, həmçinin ərəb əlifbası ilə müqayisədə yeni əlifbanın möhtəşəm mədəni-tarixi və mütərəqqi əhəmiyyətini təsdiq edərək Qurultay həmin əlifbanın ayrı-ayrı türk-tatar respublikaları və vilayətlərində qəbulunu və həyata keçirilmə üsulunu hər bir respublika və xalqın öz işi sayır.

2. Bununla əlaqədar, Qurultay Azərbaycanın, SSRİ-nin vilayət və respublikalarının (Yakutiya, Qırğızıstan, İnquşetiya, Qaraçay-Çərkəz, Kabardin, Balkar, Osetiya və Çeçenistan) yeni əlifba qəbul etmələrini, Başqırdıstan, Türkmənistan, Özbəkistanda və Adıgey-Çərkəz vilayətində latın əsaslı yeni əlifba qəbulu uğrunda geniş hərəkata başlanması kimi nəhəng müsbət əhəmiyyətə malik faktı qeyd edir.

Sadalanan vilayət və respublikaların yeni türk (latın) əlifbasının qəbulu sahəsində gördükləri müsbət işi qeyd edən və qızğın salamlayan Qurultay həmin islahatın onlarda da həyata keçirilə bilməsi üçün bütün türk-tatar xalqlarına Azərbaycanın və SSRİ-nin digər vilayət və respublikalarının təcrübəsini və üsullarını öyrənməyi tövsiyə edir”.

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultay onun qarşısında dayanan missiyanı kifayət qədər uğurla yerinə yetirmiş oldu ki, buraya, əsasən, aşağıdakı vəzifələr daxil idi:

a) əsrlərlə türk dilinə (və dillərinə) xidmət etmiş ərəb əlifbasının yeni dövrün tələblərinə cavab verməməsi, onun üzərində aparılmış “islahatçılıq” cəhdlərinin də səmərəsizliyi, prinsip etibarilə, təsdiq olundu;

b) beynəlxalq səciyyə daşıyan latın əsaslı əlifbaya keçmək təşəbbüsləri (və ilk növbədə, Azərbaycanın təcrübəsi) səs çoxluğu ilə bəyənilərək qəbul edildi:

c) müzakirələr göstərdi ki, türk xalqlarının ərəb əlifbasından rus (kiril) əlifbasına keçmələri barədə də müəyyən mülahizələr olmuş, ancaq, bir tərəfdən, milli (anti-imperialist) müqavimət, digər tərəfdən, “millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ” haqqındakı sovet sosialist vədləri hələlik bunun qarşısını almışdır.

Низами Джафаров (Азербайджан)

Махира Гусейнова (Азербайджан)

Айсель Гарибли (Азербайджан)

Вопрос об алфавите на Первом тюркологическом съезде

Резюме

Практически всем делегатам заранее было известно, что главным вопросом, который будет обсуждаться на Первом тюркологическом съезде, станет именно вопрос об алфавите, то есть вопрос о том, какой алфавит примут тюркские народы: откажутся от арабского (традиционного) и примут новый алфавит на основе латиницы. Одной из причин проведения съезда в Баку было то, что новый алфавит уже без каких-либо колебаний разрабатывался в Азербайджане, Дагестане и на Северном Кавказе.

Поскольку принятие старого арабского алфавита в его традиционном (классическом) варианте было в принципе невозможно, казахская и казанско-татарская интеллигенция (А.Байтурсун, Г.Ибрагимов, Г.Шараф и др.) выступила сторонником его реформы, проявив полное недоверие к новой латинице. Обсуждения привели к выводу о необоснованности этого недоверия к реформаторам, прежде всего потому, что ни один из предложенных ими «вариантов» не был более-менее удовлетворительным. Этот недостаток признавали и советские специалисты.

Конгресс подавляющим большинством голосов одобрил переход на новый латинский алфавит, что было требованием истории.

Ключевые слова: *Первый Тюркологический съезд, тюркские народы, вопрос об алфавите.*

Nizami Jafarov (Azerbaijan)

Mahira Huseynova (Azerbaijan)

Aysel Garibli (Azerbaijan)

The Alphabet Issue at the First Turkological Congress

Summary

Almost it was known to all delegates in advance that the main issue to be discussed at the First Turkological Congress was precisely the issue of alphabet, that is, the issue of which alphabet the Turkic peoples would adopt: the Arabic alphabet (the traditional version) would be abandoned, and a new alphabet based on the Latin alphabet would be adopted. One of the reasons for holding the Congress in Baku was that the new alphabet was already being developed without any hesitation in Azerbaijan, Dagestan, and the North Caucasus.

Since the adoption of the old Arabic alphabet in its traditional (classical) version was impossible in principle, Kazakh and Kazan Tatar intellectuals (A.Baitursun, G.Ibrahimov, G.Sharaf, etc.) acted as supporters of its reform by showing complete distrust of the new Latin alphabet. The discussions led to the conclusion that this distrust of the reformers was unfounded, first of all, because none of the "options" they proposed was more or less satisfactory. And this flaw was also acknowledged by Russian-Soviet specialists.

The congress approved the transition to the new Latin alphabet by overwhelmingly support, which was a demand of history.

Key words: *First Turkological Congress, Turkic peoples, the alphabet issue.*
